

ПРАВОВИЙ СТАТУС РЕЄТРОВОГО КОЗАЦТВА В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ В XVI-XVII СТ. В УКРАЇНІ

МАКАРЧУК Віталій Володимирович - студент магістратури 2-го року навчання юридичного факультету Київського національного університету - ім. Тараса Шевченка

УДК 340

В статті досліджується правовий статус реєстрового казачества і його місце в тогочасній соціальній структурі. Аналізуються думки дореволюційних, радянських, сучасних і зарубіжних вчених по даній проблематиці. Встановлено належність до соціального положення реєстрових казаків і їх правовий статус. Досліджено відокремлення реєстрового казачества від запорожського казачества. Розглянуто причини надання офіційного правового статусу реєстровим казаків.

Ключові слова: реєстрове козацтво, правовий статус, суспільний стан.

Реєстрове козацтво відіграло значну роль у становленні державності в той час на українських землях. Водночас окремі питання правового статусу місця в суспільстві реєстрового козацтва залишилися недостатньо дослідженими або недослідженими взагалі. У зв'язку з цим актуальним є дослідження правового статусу реєстрового козацтва та його місця у соціальній структурі того часу.

Різні аспекти правового статусу реєстрового козацтва і його місця в соціальній структурі того часу досліджували дореволюційні вчені: В. Антонович, М. Устрялов, А. Лазаревський, Л. Падалка, А. Яковлів; вчені рядянської епохи: В. Голубоцький, М. Петровський, М. Шутой, М. Греков, М. Яворський, С. Божко, Д. Яворницький, М. Грушевський, І. Крип'якевич; вчені сучасної епохи: Л. Винар, О. Субтельний,

С. Леп'явко, Ю. Мицик, І. Панько, Ю. Фігурний, В. Щербак, І. Грозовський та зарубіжні вчені Ж. Шерер і Т. Корзон та ін.

Щодо місця реєстрового козацтва дослідження слід розпочати з характеристики поглядів дореволюційних істориків.

У передмові І.І. Глизі до праці В.Б. Антоновича «Коротка історія козаччини» вказується, що «протягом 1884 року громадськість вже мала можливість ознайомитися із статтями співробітника, а згодом головного редактора Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві, київського професора Антоновича. Вступна розвідка В.Б.Антоновича до 1 тому 3 частини «Архива Юго-Западной России», опублікована в 1863 році під назвою «Исследование о казачестве по актам с 1550 по 1648 год», та надрукований у 1882 р. його лекційний курс для студентів університету Святого Володимира «История малорусского казачества» мали концептуальне значення у формуванні поглядів цілої генерації істориків. Думки В.Б.Антоновича повторювалися його учнями, за однією із версій навіть лекції з історії України козацької доби друкувалися пізніше за записами студентів професора»[1,с.12].

Щодо того, до якого стану зарахувати козаків, В.Б. Антонович пише наступне: «Польське право не знало такого стану селян, як козаки, що мали обов'язкову військову службу, й уряд не тямив тепер, куди козаків приписати. Польське право знало тільки шляхтичів, міщан та селян-кріпаків.

Права всіх цих станів були визначені. Між ними козаки являлись аномалією. До того ж старі литовські старости, що помагали організації козаччини, позбулися тепер атрибутів свого уряду: вони зійшли після унії на стан президентів кримінальних судів. Увесь розпорядок краю перейшов до рук колегіальних зборів, так званих провінціальних сеймів. Тоді стало відомо, що над козаками немає жодного начальства. Через те один із польських королів Степан Баторій приміркував середню міру, щоб як-небудь уладнати це діло. Він ужив правничої функції. За польським королем не було права видавати закони: таке право було тільки за сеймом. Тим часом треба було уладнати так, щоб дати козакам права. У короля було право наймати для себе на військову службу чужинців. Цього права він і вжив задля козаків, хоч вони й були місцевий стан. З такого приводу він уладнав їх права, призначив козакам платню, яку вони одержували або грошима, або натурою – сукном. Цю платню давали їм дуже неправильно, аби тільки визначити їх державну позицію. Після наказу Степана Баторія козаки становили регулярні полки. Прирадили, що таких полків буде шість, по тисячі чоловік у кожному. Чи справді ця кількість відповідала реальному числу (себто шість тисяч) у ті часи, як формувалося військо, ми не маємо з чого вносити; але можна гадати, що в дійсності їх було більше, через те що вони були з родинами, і в кожного козака, крім того, було ще двоє підпомічників. Задля уряду над козаками Степан Баторій установив, що козаки вибиратимуть собі начальника, якого польський уряд називав старшим Запорозького війська; самі ж козаки звичайно звали цих старших гетьманами. До нас дійшли ймення таких старшин: Бадовський, Оришевський, про якого була вже згадка. Названої Баторієвої реформи не тільки ніколи сейм не затвердив, але ніколи навіть король і не відважився подавати її до сейму. У всякім разі, вона лишилася неясною, не затвердженою сеймом, а це мусило викликати всілякі непорозуміння і пертурбації в краю. Може б, не так скоро до них дійшло, коли б реальний стан краю не викликав козаків на боротьбу»[2,с.54-56].

Тобто В.Б. Антонович у своїй праці «Про козацькі часи на Україні» заперечував існування так званої «Баторієвої реформи» з набору козаків на державну службу, вважаючи це продовженням політики попередніх королів.

В «Актах о казаках (1500-1568)» В.Б. Антонович пише наступне: «Що стосується українського козацтва, то новий польсько-литовський уряд не знав навіть, до якого стану його зарахувати. Справа в тому, що в тогочасній Польщі юридично існувало лише три стани: шляхетський, селянський і міщанський. Перший із цих станів, шляхетський, користувався безмежними правами як щодо себе особисто, так і щодо свого державного становища; другий стан, селянський, перебував у цілковитій і беззаперечній залежності від першого; нарешті, третій стан, міщанський, користувався дуже обмеженими правами: правом особистої свободи і станової незалежності, та й то лише в тих небагатьох містах, які мали так зване магдебурзьке право. З цього очевидно, що козацький стан України з його незалежним ладом і виборним началом не відповідав жодній із вказаних категорій: козаків не можна було залічити ні до шляхетства, ні до міщанства, ні тим більше до селянства. Зарахування козаків до шляхти було неможливим через запеклу протидію самої шляхти, котра надто дорожила своїми винятковими правами й завжди негативно ставилася до всіх нових осіб, котрим король намірявся дарувати шляхетство, боячись втратити своє значення, не бажала ділитися своїми правами. До міщанства козаків неможливо було зарахувати, оскільки саме міщанство у Польщі не було місцевою установою: воно виникло внаслідок магдебурзького права й охоплювало лише мізерну частку польського народонаселення; окрім того, ні заняття, ні місцезнаходження міщан нітрохи не відповідало заняттям і місцезнаходженню козаків. Нарешті, зарахування козаків до селянства також було неможливим: такий захід міг би викликати серед українського козацтва, загальне повстання проти Речі Посполитої»[3,с.32-34].

Тобто В.Б. Антонович вказує про позастановий характер козацтва.

В «Актах о казаках (1500-1568)» наводиться перша спроба правового регулювання щодо козаків «...в 1499 р. литовський князь Олександр видав уставну грамоту, щоб зі степових промислів козаків стягувати «на замок» Києва данину рибою»[3,с.70].

Першим свідченням про відокремлення низових або запорізьких козаків від українських або городових слід вважати свідчення 1568 р., коли козаки «стали на Низу, на Дніпрі, в полі і на інших входах перебувати» [3,с.40].

М. Устрялов згадує про реєстрових козаків, яким польський король Стефан Баторій «...дав їм правильний устрій, пов'язаний з їх нравами і звичаями: розділив їх на 10 полків чи повітів, дав їм власний суд, звільнення від податків і земських повинностей, право обирати гетьмана і старшину і зобов'язав їх бути сторожами України від татар...»[21,с.142].

А. М. Лазаревський вказує, що «за поляків існувало два стани: «1) шляхта, дворянство, яке складалося в основному з польських панів і частково з місцевої аристократії; - 2) посполиті – міщани і селян. З другої половини XVII ст. в Малоросії виділилися два стани 1) товариство, козаки, які взяли на себе обов'язок бути постійно озброєними для захисту батьківщини, отримавши (правільніше – присвоївши) за це право на вічне володіння землею і звільнення від усяких повинностей, крім військової; і 2) посполиті, селяни-землероби і міщани-торговці, в обов'язок яких залишалася вся земська служба. Два цих стани не мали міцних основ для свого поділу і строго не розділялись»[11,с.3-4].

Імовірно, вважає Н.В. Ченцова «під впливом наукових виступів і публікацій науковця В.Б. Антоновича, з'явилася одна з перших наукових розвідок дослідника з Полтавщини Л.В.Падалки „ Происхождение запорожского казачества”. Вона має не тільки схожу назву, схему викладу, але і тотожну джерельну базу, використану вперше у працях В.Б.Антоновича. Проте окремі акценти і, головне, увага саме до проблеми генетичного зв'язку запорозького козацтва з явищем козакування у слов'янському середовищі, надають вказаній публікації певної самостійності» [23,с.131-136].

Л.В. Падалка вважає конкретнішою вказівкою відокремленості низового козацтва від городового реформу короля Стефана Баторія приблизно 1583 року про поділ українських козаків на реєстрових і нереєстрових, коли реєстрових оголосили, так би мовити, законним козацьким станом, а нереєстрових – незаконним [16].

Праці А. Яковліва добре документовані й є важливими у вивченні початків козацького реєстру, як також участі українського панства у формуванні козащини. В.Доманицький написав більшу працю «Козаччина на переломі XVI-XVIIст.» і «Чи була реформа Баторія». Автор, на думку Л. Винара, негативно поставився до ранньої діяльності козаків, акцентуючи на їхній авантюристичності [5,с.24].

Щодо радянської історіографії то, як зазначає С.О. Трофимова, «сам термін «козацтво» у радянській науковій літературі використовувався односторонньо: не робилося різниці для реєстрового та нереєстрового козацтва. Хоча існування двох різних козацьких спільнот на науковому рівні визнавалося. Однак, не можна не зауважити, що в офіційних документах використовувався фактично виключно термін «запорізьке козацтво», навіть у тих випадках, коли мова йшла про територію Правобережжя. Термін «реєстрове козацтво» на цьому рівні не використовувався взагалі. Що стосується козацьких формувань XVIII століття, та, тим більше, XIX, то вони не розглядалися і не досліджувалися взагалі» [20,с.333].

В.П. Голобуцький у своїй праці «Запорожское казачество» зазначав, що існували «реєстровці» – тобто козаки, які прийняті на державну службу, яких називали «низове» та власне «запорізьке військо» [6,с.90].

М.І.Петровський мав думку, що реєстрове козацтво спеціально було створене, щоб зменшити зростання запорізького козацтва. Але згодом уряд Речі Посполитої повів наступ і на реєстровців.[18,с.11]

На думку М. Шутоя, метою створення реєстрового козацтва був розкол козаків – «заможні» реєстровці мали притіняти «незаможних» козаків [25,с.54].

М.Б. Греков серед козацьких мас виділяв тільки селянство і «родове козацтво» [7].

М. Яворський, проте, вважав, що кращі землі загарбала старшина і взагалі – повноправними громадянами в Гетьманщині були лише реєстрові козаки [28].

На думку С. Божка, широкі народні маси скинули шляхетське панство, але невелика група «реєстрових» за допомогою духовенства створила новий лад під назвою «Гетьманщина». Переяславська угода 1654 р. – це лише допомога старшині, яка під протекторатом царя вдалася до нового закріпачення революційних мас [4].

Різке відмежування запорізьких козаків і городових, на думку Д. Яворницького, остаточно утвердилося в першій половині XVII століття. За місцем свого проживання, у пониззі Дніпра, за порогами, вільне козацтво називалося Низовим або Запорізьким Військом. З XV до середини XVI століття цим іменем звалися як власне ті, котрі жили на Низу, за порогами Дніпра, низові або запорізькі козаки, так і ті, котрі жили вище порогів, городові або реєстрові й нереєстрові козаки; їх називали загальним іменем «Війська його королівської милості Запорізького». З половини XVI століття городові козаки відокремилися від низових, але утримували назву «Війська Запорізького», хоч, живучи в містах України, не мали жодної підстави так називатися; низові козаки, назавжди відділившись від городових, стали йменуватися по праву запорожцями, січовиками й чітко відрізняли себе від городових козаків [27, с. 13-14].

За різних обставин утворилися, на думку М. Грушевського, наступні внутрішньо-станові групи козацтва: державне реєстрове – таке, що перебувало на службі країни й отримувало платню безпосередньо зі скарбниці; приватне реєстрове – надворні козацькі хоругви українських магнатів, які виконували охоронні функції в потребах місцевих феодалів і виходили на війну під їхніми прапорами; низове козацтво, що складалось з «випищиків» та втікачів, осередком яких була Січ, покочані верстви міщан та селяни, які виходили із козаками на війни, але жили з землі, не сплачуючи податки до скарбниці (Південна Київщина) [9, с. 163].

Якщо ідеться про наростання козацької міської організації, то треба згадати дослі-

дження І. Крип'якевича, який на основі архівних матеріалів із Черкас, розрізняє в місті такі групи козаків: 1) козаки, які служать у наймах боярам і міщанам; 2) козаки, які домів не мають, але заможніші і платять старостам податки (колядки) по 6 злотих; 3) козаки, які ходять в походи і не виконують міських робіт. Їх називають прихожими козаками, вони появляються в місті і зникають [10, с. 12-13].

Ці три групи мають один спільний знаменник: без огляду на їхні різниці – вони не мають своїх домів. Припускається, що мусіли бути козаки, які мали дома. Іншими словами, ідеться про городову козацьку організацію, яка, на думку Л. Винара, розвивалася рівночасно з іншими, зокрема, низовою, козацькою формацією [13, с. 285].

Л. Винар у своїх працях виділяє наступні етапи розвитку козащини: «Перший етап – Початковий період (XV століття), у якому козацтво виступає, як побутове явище, що поволі набуває певного економічного значення і обличчя. В цей період козацтво виступає як категорія економічна і мілітарна. Другий період це «Ранній козацький період» (перші три чверті XVI століття), у якому козацтво оформило себе, як певна суспільна верства. У цей період козацтво вже виразно виступає, як категорія соціальна. Рівночасно в ранньому періоді добачуємо еволюцію козацької організації, яка проявила себе у різномірних формаціях. Тут відмічаємо дружинний козацький етап, ухорницький етап і постання осілого козацтва, запорозький етап і постання Запорозької Січі, і, в кінці, постання козацького реєстру» [5, с. 33].

О. Субтельний пише, що «відносно заможне реєстрове козацтво різко відрізнялося від нереєстрових козаків, які рідко коли мали більше, ніж прості селяни. Відтак стосунки між 3 тис. реєстрових і близько 40–50 тис. нереєстрових козаків часто досягали крайнього напруження. Проте ці відмінності не перешкоджали сином заможніших козаків іти на Січ у пошуках долі або вступати до реєстрових тим козакам, що спромоглися нажити собі багатства. Таким чином, на початок XVII ст. існувало три чітко не розмежованих категорій ко-

заків: заможні реєстрові козаки, які пішли на службу до уряду; запорожці, що жили поза межами Речі Посполитої, та величезна більшість козацтва, яка мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу» [15,с.143-144].

Сучасний український дослідник С. Леп'явко також переконаний, що в критичний для Речі Посполитої момент (ймовірна загроза війни з Туреччиною) польська влада усвідомила необхідність упорядкування козацького питання. З огляду на зовнішню політичні обставини його цілковите ігнорування було вже неможливе, водночас і шляхта вимагала приборкати козаків. Тому протягом 1590 р. з'явилася ціла низка державних актів, пов'язаних з козацтвом. На весняному сеймі 1590 р. було визначено дві програми. Перша, розрахована на поточний момент, передбачала в разі початку війни з Туреччиною можливість найму на службу до 20 тисяч козаків за загальної чисельності війська до 100 тисяч осіб. Друга, спеціальна сеймова конституція, визначала цілий комплекс заходів з підпорядкування козацтва: набір козацького реєстру, призначення козацької старшини з шляхти, облік реєстровців і вигнання нереєстрових козаків з Низу та розташування там реєстру, покарання за походи на сусідні держави, заборона на постачання нереєстрового козацтва зброєю, порохом тощо. Однак щойно загроза війни з Туреччиною відпала, польська влада активно почала втілювати лише програму із загального підпорядкування козацтва [12,с.123-124].

Внаслідок осідання козаків не лише на Запоріжжі, але й на «волості», що часом закріплювалося наданням козацькій старшині певних маєтностей, вже наприкінці XVI ст. утворилася смуга козацьких поселень від Києва до Чигирин, яка пізніше складатиме становий хребет Гетьманщини. Очевидно, вважає Ю.А. Мицик, саме тоді за цими козаками утвердився термін «городові», на відміну від «низовці», котрі постійно перебували на Січі і взагалі на Низу [14,с.8].

Як пише у своїй монографії І.М. Панько, «городові козаки, освоюючи землі Пів-

дня, перетворювалися на типових фермерів – носіїв нових буржуазних відносин» [17,с.17].

На думку Ю. Фігурного, роз'єднаність козацтва на три категорії, яка склалася історично, стала фатальною у майбутньому як для Української козацько-гетьманської держави (Гетьманщини), так і для вітчизняного державотворчого процесу у 2-ій половині XVI – кінці XVIII ст. І все ж зародження, формування, становлення і розвиток українського козацтва, особливо Запорозької Січі як демократичної козацької республіки і перспективного базисного елементу державності українського народу надали потужного імпульсу національному державотворенню [22,с.180].

Як відзначає В.Щербак, формування станових ознак українського козацтва відбувалося з 70-х рр. XVI ст. до середини XVII ст. Їх правові засади знайшли втілення у «козацьких вольностях», які надавалися тим, які перебували на державній службі. Права і привілеї мали визначати місце козацтва в усіх сферах суспільних відносин. Водночас влада вбачала в козаках виключно військовий контингент. Економічною підмогою становлення козацької верстви виступало землеволодіння. Практика надання реєстровим козакам володінь як винагороди за службу утверджувалася лише в роки гетьманування Богдана Хмельницького. Регулятором взаємовідносин серед козацтва стало право, основні засади якого були вироблені ще в запорозькій громаді [26,с.112].

Правознавець І. М.Грозовський визначає «звичаєве право запорозьких козаків як сукупність правових звичаїв, що діяли на території Запорозьких Вольностей в XVI-XVIII ст., мали нормативний характер, обумовлювалися конкретно-історичними обставинами існування козацького суспільства, допускалися або санкціонувалися верховною державною владою, в окремих випадках навіть суперечили чинному законодавству (польському чи російському). Вчений також вводить у науковий обіг тезу, що матеріальною основою козацького звичаєвого права слугували специфічні суспільно-економічні відносини, які склалися

в Запорозькій Січі, а юридичним джерелом – трансформовані норми давньоруського права, пристосовані до конкретно-історичних умов, норми традиційного звичаєвого права українського народу, а також різноманітні запозичення з правових норм і традицій сусідніх народів» [8,с.7].

Можна вважати, що реєстрові козаки користувалися звичаєвим правом запорізьких козаків.

Козацтво французький дослідник - Ж. Шерер поділяв на два окремих стани: українські козаки та запорозькі козаки. До перших він відносив тих, що проживали на Запорізькій Січі, а другими – тих, які проживали на всій іншій території України, насамперед реєстрових козаків, що служили у польському війську. На думку Ж. Шерера, запорізькі козаки вже не існували, а українські козаки почали населяти всю територію України [24].

Аналізуючи думку Т.Корзона-представника варшавської історичної школи, Руда О.В. вважає, що він причину повстань вбачав у самій козащині, також те, що розшарування українського козацтва на реєстрових, які витворили певну аристократичну групу, та «чернь», яка чинила грабіжницькі воєнні походи, лише загострило ситуацію [19,с.133].

Висновки.

Можна говорити про відокремлення реєстрового (городового) козацтва від низового (запорізького) козацтва, і тому більшість дослідників виділяє два види козацтва: реєстрове і нереєстрове. Іноді й виділяють третю категорію тих, хто не мав ніякого правового статусу, але вів козацький спосіб життя.

Існують думки про легітимізацію (узаконення) козацького стану через реєстрове козацтво і також думки про позастановість козацтва – що потребує подальшого дослідження.

Так як реєстрові козаки мали право на власний суд, то можна сказати, що вони більше користувалися звичаєвим правом запорізьких козаків а ніж польським правом.

Можна вважати, що фактично козацтво було суспільним станом, але юридично визнавалося лише реєстрове козацтво.

Правовий статус надавався реєстровим козакам по тих причинах, що їх не можливо було помітити, так як вони набували реальної сили, вони були необхідні тодішній державі як військо, і їх створення мало на меті розколоти козацтво.

Реєстрові козаки, отримавши деякі привілеї, фактично прирівнювалися до безгербової шляхти (без політичних прав).

Подальшого дослідження потребує подальший правовий розвиток реєстрового козацтва і його правовий зв'язок з городовими і виборним козаками.

Література

1. Антонович В.Б. Коротка історія козащини // Передмова І.І.Глизя. – К.: Україна, 2004. – 301 с.
2. Антонович В.Б. Про Козацькі часи на Україні – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.
3. «Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе» – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. «Акты о казаках (1500 – 1648 гг.)» / Под ред. В. Б. Антоновича. – 553 с.
4. Божко С. Гетьманщина.– Полтава, 1923. –95 с.
5. Винар Л. Огляд історичної літератури про початки української козащини // Український історик № 3-4, Нью-Йорк-Мюнхен, 1965 р. с. 17 – 38.
6. Голобоцкий В. Запорожское казачество / В. Голобоцкий – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.
7. Греков М.Б. Воссоединение Украины с Россией в 1654 г. / М.Б. Греков – М. : Госполитиздат, 1954. – 112 с.
8. Грозовський І.М. Звичаєве право запорозьких козків: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1998. – с. 7.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 7. – 628 с.
10. Крип'якевич І.П. Козащина і Баторієві вольності // Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 8. с. 12-13.
11. Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне 1648-1783. Историко-юридический очерк по архивным источникам. – К., 1908 – 110 с.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується правовий статус реєстрового козацтва та його місце в тодішній соціальній структурі. Аналізуються думки до-революційних, радянських, сучасних і зарубіжних вчених з даної проблематики. Встановлено належність до соціального стану реєстрових козаків та їх правовий статус. Досліджено відокремлення реєстрового козацтва від запорізького козацтва. Розглянуто причини надання офіційного правового статусу реєстровим козакам.

SUMMARY

This article examines the legal status of the registered Cossacks and its place in contemporary social structure. Analyzes of pre-revolutionary thought, government, modern and foreign scholars on this subject. Established belonging to the social status of registered Cossacks and their legal status. Studied the separation of the registered Cossacks from zaporizhzhya Cossacks. Causes of issue of the legal status of registered Cossacks.

12. Леп'явко С. Повстання К. Косинського (1591-1593 рр.) // Український історичний журнал. – 1994. – № 4. – С. 120–132.

13. Любомир Винар. Козацька Україна. Вибрані праці / Редактор Валерій Степанков, упорядник Алла Атаманенко.-Київ-Львів-Нью-Йорк-Париж, 2003. – 677 с.

14. Мицик Ю.А. Кордони і землі війська запорізького (XV – середина XVII ст.) – Магістеріум, історичні студії, 2001 р., т. 7.– С. 4 – 12.

15. Орест Субтельний. Історія України. К.: Либідь, 1993. – 720 с.

16. Падалка Л.В. Происхождение запорожского казачества // Киевская старина. – 1884. – Т.9.– №8. – С.58–60; Т.10. – № 9. – С.27-52.

17. Панько І.М. Система органів управління Запорізької Січі: монографія / І. М. Панько; Львів. держ. ун-т внутр. справ. – Львів, 2006. – 144 с.

18. Петровський Н.И. Освободительная война украинского и белорусского народов против польских захватчиков / Н.И. Петровский М.: Воениздат, 1946. – 63 с.

19. Руда О.В. – Козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського в інтерпретації польських істориків кінця XIX – першої третини XX століття // Чорноморський літопис. – 2010. – Вип. 2. – С. 132-139.

20. Трофимова С.О. Українське козацтво в офіційній радянській ідеології / С. О. Трофимова // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. універ-

ситету . – 01/2011 . – Вип. 31 . – С. 329-334. Ресурс доступу: istznu.org/page/issues/31/trofimova.pdf

21. Устрялов Н.Г. Начертание русской истории, для средних учебных заведений / сочинение Н. Устрялова. – Издание 10-е, дополненное. – Санкт-Петербург : в типографии Главного штаба по военно-учебным заведениям, 1857. – 312 с.

22. Фігурний Ю. Українські етнічні, державотворчі й націєтворчі процеси в другій половині XVI ст. в українознавчому вимірі // Українознавство. №1. 2011 р. с. 178-184

23. Ченцова Н.В. Лев Падалка як дослідник Запорожжя // Січеславський альманах: Зб. наукових праць з історії українського козацтва. – Д.: НГУ, 2008. – Вип.3.– С. 131 – 136. Ресурс доступу: <http://sa.nmu.org.ua/pdf/2007/Chentsova.pdf>

24. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії: Пер. з фр. В. В. Коптілов. – К.: Укр. письменник, 1994. – 311 с.

25. Шутой В. Воссоединение Украины с Россией. К 300-летию / В. Шутой. К. Госкультпросветиздаит, 1954 – 63 с.

26. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XVI-середина XVII ст. – К., 2000. – 300 с.

27. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. I том. Львів: видавництво «Світ».1990. – 319 с.

28. Яворський М. Історія України в стислому нарисі.– Харків, 1929 – 345 с.